

QARAQALPAQ TILINDE JÚREK SOMATIZMI MENEN KELGEN FRAZEOLOGIZMLER

Aynazarova Gúlara

filologiya ilimleriniŇ kandidati, docent. QMU Ámeliy filologiya kafedrası

Berdibaev Axat

Qaraqalpaq filologiyası hám jurnalistika fakulteti 2-kurs talabası

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.17703422>

Аннотация. Мақалда қарақалпақ тилиндегі фразеологизмдерде тірек сөзлер hám олардñ хызметі хаққında сөз етіледі. Júрек соматизмі менен келген фразеологизмдердñ мánilik óзгешelikleri, синонимиясы сондай-ақ kóркem шығармаларда қолланилwı talқиланады.

Таянıш сөзлер: фразеологизм, компонентлик қурам, тірек сөзлер, эмоцианал-экспрессивлик бойаулар.

Аннотация. В статье рассматриваются ключевые слова в фразеологизмах каракалпакского языка и их функции. Анализируются семантические особенности и синонимия фразеологизмов, связанных с сердечным соматизмом, а также их использование в литературных произведениях.

Ключевые слова: фразеологизм, компонентный состав, ключевые слова, эмоционально-экспрессивная окраска.

Annotation. The article discusses key words in Karakalpak phraseology and their function. The semantic features, synonymy, and usage in literary works of phraseologisms with heart somatisms are analyzed.

Key words: phraseologism, component composition, key words, emotional-expressive coloring.

Tildegi obrazlılıqtı ańlatıwshı birlikler ishinde фразеологизмдердñ орнı ayrıқша. Олар óзиниŇ қурамındaғи сөзлердñ мánисinen óзгеше, awıспalı мánиге iye болған сөз dizbekleri. Tilimizde dara сөзлер сөзлик қурамда қандай орнı тўтса, фразеологизмдер де jекке birliklerdey тayar halında óмир súреди. Leksikalıq birlikler sıpatında сөз еñ tiykarғи kategoriya eken, demek, фразеологизмдер де óзгеше leksika-семантикалық kategoriya sıpatında тилдñ baylıғın kórsetedi.

Фразеологизмдердñ тилде payda bolıwında pútin bir сөз dizbegine jámlesiwinde ayrıқshalıqlardı kóriwge boladı. Belgili qazaq ilimpazı S.Keńesbaev фразеологиялық сөз dizbekleriniŇ компонентleri obyektiv турmıstıñ hár қандай qubılısları менен tikkeley baylanıslı түрде dóreyтуғınlıғın, фразеологиялық сөз dizbeklerine dus келген сөзлер alına bermeyтуғınlıғи, adamnıñ dene múshelerine, haywanlarға t.b. atamalar dóгereginde dóregen турақlı сөз dizbekleri ádewir muғdarda ushırasatuғınlıғın kórsetedi [1:240-250].

Qaraqalpaq tilinde фразеологизмдердñ ishinde - adamnıñ dene múshelerine baylanıslı сөзлер-somatizmler менен келген túrleri belgili орнı tutadı. Bunday сөзлер

frazeologizmlerdiń quramında usı dizbektiń uytqısı retinde xızmet etedi. Máselen, til, júrek, awız, qol, tis, ayaq hám t.b sózler uytqı sózler sıpatında frazeologizmniń dóreliwine tiykar bolatuǵın elementler bolıp esaplanadı. Bul tuwralı E.Berdimuratov: "Qaraqalpaq tilinde frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń kópshilik toparı adamzat tariyxında belgili bir áhmiyetke iye bolıp kelgen eń jaqın zatlar menen qubılıslar dógereginde payda bolǵanlıǵın kóremiz" degen pikirdi ayta kelip, adamnıń dene músheleriniń atamalarına baylanıslı til, awız, júrek, qol, bet, bas, murın, qulaq, ókpe sózleri frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń quramında ónimli ushırasatuǵının atap kórsetedi [2:136]. Qaraqalpaq til biliminde frazeologizmlerdiń quramındaǵı uytqı sózler máselesi ele arnawlı túde izertlew obyektı bola almay atırǵan máselelerden esaplanadı.

Adam - tábiyattaǵı eń quramalı qubılıs. Onıń sırtqı kórinisi, kelbeti, pishini, túr-tusı, sawlatı jaǵınan hár qıylı bolıwı menen birge, ishki dúnyası, sana-sezimi, oy-órisi, adamgershilik pazıyletleri de hár túrli bolıp keledi. Tábiyat hám jámiyettegi júz berip atırǵan hár qıylı ózgerisler insan xarakterine, onıń ruwxıy dúnyasına tásir etpey qoymaydı. Insan óziniń ol yáki bul psixikalıq, emocionallıq halatların júzege shıǵarıw barısında qanday da bir waqıyadan quwanadı, ǵázeplenedi, táshwishlenedi, azaplanadı, ókinedi, hawlıǵadı, qáweter yamasa qorqıwǵa túsedı, jek kóredi, ǵargaydı, uyaladı, ashıwǵa minedi hám t.b. Bul halatlar adamnıń sırtqı kórinisine (bet-álpetine, mimikasında), sonday-aq ishki qurılısına da (júrek, bawır) tásir tiygizbey qoymaydı. Sonlıqtan da adamnıń psixologiyalıq halatın bir sóz benen beriw qıyın. Sebebi bunday jaǵdaylar adamda hár qıylı dárejede bolıwı múmkin. Máselen quwanış ya qorqınısh sezimleri birde kúshli bolsa, birde jeńil-jelpi ótip ketiwi múmkin. Bul nárseni tek frazeologizmler arqalı ǵana beriwimiz múmkin. Sonlıqtan da frazeologizmler ápiwayı túsiniqlerdi emes, al quramalı bolǵan qubılıslardı anıq etip, kókemlep beriw maqsetinde tilde payda bolǵan. Adamnıń ruwxıy jaǵdayların kórsetiwde *kewil, kóz, qabaq, bas, awız, bet, júrek, ókpe, bawır, qan, jan, qabırǵa* sıyaqlı leksemalar frazeologizmler quramında júdá kóp qollanıladı. Biz maqalamızda qaraqalpaq tilindegi frazeologizmler quramında *júrek* somatizmi menen kelgen túrlerine toqtalıp ótpekshimiz.

Qaraqalpaq tilinde adam múshelerininiń barlıǵı da polisemantikalıq sózler qatarına kiredi. Sonlıqtan da olar hár qıylı mánilik boyawlar beriwde frazeologizmler quramında olardıń xızmeti kúshli [3:28].

Júrek somatizmi tiykarınan feyil hám kelbetlik mánili frazeologizmlerde kóp qollanıladı. Máselen, feyil mánili frazeologizmlerde: *júregi qalmaw, júregi arqasına tartıw, júregi barmaw, júregi dir etiw, júregi suw etiw, júregi tas tóbesine shıǵıw - qorqıw, júregine túsiw, júregi eziliw, júregi qan bolıw, júregine túsiw, júrek-bawırı eziliw júrek-bawırı qan bolıw -qıynalıw, azaplanıw; júregi alıp ushıw, júregi*

sháwkildew, júregi xanasına sıymaw, júregi hallas urıw-quwanıw, júregi úziliw, júregi saziw-ash bolıw, júregin basıw-tınıshlanıw, júregine qıl sıymaw, júregi muzlaw, júregine jaqın alıw, júregine ot salıw, júregin jaralaw-qapa bolıw, renjiw, júrekte urıw-jaqsı kórip qalıw, súyip qalıw, júrek ete almaw, júregi dawamaw, júrek shaydı bolıw-júreksinbew, qorqıw, júregi alqımına taqalıw-haplıǵıw t.b. Kelbetlik mánili frazeologizmlerde: *júrek jutqan, júregi bar, júreginiń túgi bar-batır, hesh nárseden qorıqpaytuǵın, júregi joq-qorqaq, júregi bos-juwas, júregi keń- saqıy, júregi qara, júregi tas-* miyrimsiz, jawız, *júreginde kiri joq-* hadal, *júreginde otı bar-* jigerli, ǵayratlı h.t.b.

Joqarıda keltirilgen mısallardan *júrek* somatizmi menen kelgen frazeologizmlerdiń sinonimleriniń júdá kóp ushırasatuǵınlıǵı belgili boldı. Bir nárseni aytip ótiw orınlı *júrek* somatizmi menen kelgen frazeologizmler *qorqıw* mánisi menen birge *quwanıw* mánisinde de keledi. Álbette bul kontekstke tikkeley baylanıslı boladı. Frazeologizmlerdiń antonim bolıp keliwi sinonim bolıp keliwine salıstırǵanda júdá siyrek ushırasatuǵın qubılıs.

Júrek somatizmi menen kelgen frazeologizmler kórkem shıǵarmalarda kóplep ushırasadı. Kórkem sóz sheberleri qaharmanlarınıń hár qıylı psixologiyalıq halatların, sezimlerin oqıwshıǵa barlıq boyawları menen súwretlep kórsetiw ushin qollanadı. Ásirese qaharmanın quwanış sezimin beriw ushin tilde bar frazeologiyalıq sinonimlerdiń sáykesin tańlap alıp jumsawǵa háreket etedi. Mısallar:

- Taptım,-dedi bir waqta orınbasardıń *júregi jarılıp*. (M. Nızanov “Avtomobil jarısı”)
- *Júregimiz tarsa ayrılıp* qutlıqlap bardıq. (M. Nızanov “Pidayılar”)

Dayısınıń balası úylengenge me, yamasa toyǵa barǵısı kelip pe Aysulıw menen Kúnsulıwdıń *júrekleri qanasına sıymay,-* kishe, baraman dey qoysa,-dep kelip jalınadı. (G. Esemuratova “Rayxangúldiń kestesi”)

Bul kórkem shıǵarmalardan alınǵan mısallarda kórkem sóz sheberleri tárepinen jumsalǵan frazeologizmler qaharmanlardıń quwanış sezimleriniń dárejesine, kúshine qaray frazeologizmlerdiń túrleri tańlanǵan.

Túske deyingiden *júrek shaydı bolıp* qalǵan men, há degennen túr-túsine qaradım. (M. Nızanov “Reklama”)

Shetirekte otırǵan Aynagúldiń anası atası menen aqlıǵınıń arasındaǵı ángimeniń shala qalǵanına ókindi de, qara úyge qaray juwırıp baratırǵan Aynagúldiń izinen kóz qıyǵın taslap qızınıń boyı kórinip kiyatırǵanına quwansa da bıyıl onıń mektepke baratuǵını esine túsip *júregi suw..w.. etti*. (G. Esemuratova).

Nálet bolǵır Seytmurat-áy, náresteniń *júregin jarıptı-ǵoy*. (G. Esemuratova. Shıǵarmaları. I tom. Nókis. ”Qaraqalpaqstan” baspası. 2013-jıl. 34-bet).

Baslarına sháпки kiyip, iyinlerine planshet asıngan adamlardı kórse "nálshki kiyatır, may plan soraydı", dep *júrekleri zırq etetuğın* awıl adamları olardı úylerine mirat etip, qonaq qılıwdıń ornına, kózden tasalanıp, jón-jónine kete beripti. (K.Kárimov "On úshinshi awıl")

Bul hádiyse Qumar analıqtı hám tańlandırdı, hám qorqıtıp *júregın suwlatıp* atınıń júwenin sál tartıńqırıp kele berdi. (Tólepbergen Qayıpbergenov "Túsiniksizler")

Bul keltirilgen mısallarda qaharmanlardıń qorqınıshı *júrek shaydı bolıw, júregi suw..w.. etiw, júregın jarıw, júrekleri zırq etiw, júregın suwlatıw* degen frazeologizmler arqalı berilgen. Bul qorqıw mánisin beretuğın frazeologiyalıq sinonimler bir-birinen mánilk boyawları menen ózgeshelenip turadı.

Tilde azaplanıw, qıynalıw degen mánini bidiriwshi frazeologizmlerdiń de sinonimleri júdá kóp. Kórkem shıǵarmalarda júrek somatizmi menen kelgen túrlerin de kóplep ushıratıwǵa boladı:

Adam balası hesh waqıtta ármanına jete almay-aq bul dúnya menen xoshlasatuğın, álbette esten ketpeytuğın, *júregińdi bárhá sızlatıp* turatuğın ókinish. G.Esemuratova. "Shıǵarmaları" V tom (Nókis-"Ilim"- 2018) 43-bet.

Barlıq waqıyalar *júrek-bawırına pıshaq suǵıp*, buwınların qıyqalap baratırǵanday, tula bedeni zar qaqsap irkildi. (T.Qayıpbergenov "Túsiniksizler")

Kórip gúwası bolǵanıńızday joqarıdaǵı kórkem shıǵarmalarda jazıwshılar tárepinen *júrek* somatizmi menen kelgen frazeologizmlerdi júdá sheber qollanıǵan. Juwmaqlap aytqanda, frazeologizmler tildiń quramalı birlikleri. Olar quramalı bolǵan halatlardı sówletlep beriwde xızmet etedi. Olardı qollanıw arqalı aytajaq oy-pikirimiz jáne de emocionallıq-ekspressivlik jaqtan kórkem, obrazlı túrde beriledi. Sonlıqtan da kórkem sóz sheberleri tárepinen ónimli qollanıladı. Xalıq ǵáziynesi bolǵan frazeologizmler ásirlerdi óz basınan ótkerip, túrlenip, ısılıp, xalıq sanasında usı búgingi shekem saqlanıp kiyatır. Bunday quramalı sıpatqa iye bolǵan sóz marjanların mánilik jaqtan da, dızilisi jaǵınan da, qollanıwı jaǵınan da tereń úyreniw qaraqalpaq til bilimi ushın áhmiyetli. Ásirese olardıń komponentlik quramın, tirek sózlerdiń sıpatların hár tárepleme izertlew áhmiyetli máselelerden esaplanadı.

Ádebiyatlar

1. Кенесбаев С. Қазақ тил білімі туралы зерттеулер. Алматы, 1987. 240-250 бетлер
2. Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. Нөкис, «Билим» 1994.
3. Aynazarova G. Qaraqalpaq tilinde kelbetlik mánili frazeologizmlerdiń tirek komponentleri haqqında. —«Türkiy tiller sistemasında professor E.Berdimuratovtıń xızmetleri» atamasındaǵı online xalıqaralıq ilimiy-teoriyalq konferenciya materialları. Nókis 2021, 26-29 betler.